

УДК 321.7 (4-191.2)

Аргументи «pro et contra» люстрацій в країнах Центрально-Східної Європи у сучасному науковому дискурсі

Н.Є. МІНЕНКОВА

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

Авторське резюме

Стаття присвячена вивченню сучасного наукового дискурсу з теми люстрацій в країнах Центрально-Східної Європи. Визначено та охарактеризовано основні аргументи «за» і «проти» люстраційних практик. Серед про-люстраційних факторів найбільш розповсюдженими є: інтерпретація люстрації як політичного інституту, діяльність якого необхідна для захисту нового режиму як на початку трансформаційних змін, так і в процесі консолідації демократії, а також люстрації для відновлення справедливості і пізнання правди про минуле і сьогодення.

Зазначено, що аргументація «pro et contra» люстрацій у науковому дискурсі не має антагоністичного змісту, при цьому домінуючі позиції займають чинники «pro». На практиці ж прояв обох груп аргументів («pro et contra») обумовлюється іншими факторами: моделлю люстрації, часом та місцем її проведення, конфігурацією політичних еліт тощо.

Ключові слова: люстрації; трансформації; правосуддя перехідного періоду; науковий дискурс; Центрально-Східна Європа; пострадянський простір

Arguments «pro et contra» lustration in Central and Eastern Europe in the contemporary scientific discourse

N. Y. MINENKOVA

National university of Kyiv-Mohyla academy, Kyiv, Ukraine

Abstract

The article analyzes the scientific discourse of topics of lustrations in Central and Eastern Europe in the context of arguments «pro et contra». The main arguments pro lustration are outlined with the help of the political analysis.

Factor «Pro1» – lustration as a tool to protect the newly established regime, defined by researchers in two main contexts: first, in danger at the beginning of transformational changes of counterrevolution and restoration of undemocratic regimes («Pro1a»); Second, the economic, political, social impact on the processes of transformation and possibility of blackmailing, «wild lustration» through the save / restore nomenclature networks ancient regime («Pro1b»).

Factor «Pro2» – lustration as a political institution whose activity contributes to the democratization of the country, which has three main aspects: a) lustration and public trust («Pro 2a»); b) lustration and corruption and bureaucracy («Pro 2b»); c) lustration civil and political culture (factor «Pro 2c»).

Factor «Pro 3» – lustration as an institution a) justice and b) learning of truth.

Proved that the pro-lustration argument in scientific discourse topics are diversified substantially at the same time, all the factors «pro» aimed mainly at protecting and improving the quality of democracy.

Distinguished and characterized the counter-arguments for the lustration scientific discourse topic.

Factor «Contra 1». Lustration as a restriction of human rights.

Factor «Contra 2». Lustrations cause negative political and social consequences.

Factor «Contra 3». Process of lustration is anti-moral.

Proved, that the counter-arguments in scientific discourse are not considered so significant that would recognize the necessity of not lustration. Moreover, it is noted that the lustration is an effective institution not only at the beginning of the transformation, but over time, their importance for the consolidation of democracy are also important.

Established that the discussion «pro et contra» lustrations in CEE and the former Soviet Union holds a significant place in modern scientific studies on the topic.

However, it has an antagonistic character, and pro-lustrations argument is dominant. In addition, a significant majority of authors today convinced of the positive impact of lustrations processes of transformation in general and on the formation and improvement of the quality of democracies in particular.

Keywords: lustration transformation; transitional justice; scientific discourse; Central and Eastern Europe; the post-Soviet space

Аргументы «pro et contra» люстраций в странах Центрально-Восточной Европы в современном научном дискурсе

Н.Е. МИНЕНКОВА

Национальный университет «Киево-Могилянская академия», Киев, Украина

Авторское резюме

Статья посвящена изучению современного научного дискурса на тему люстраций в странах Центрально-Восточной Европы. Определены и охарактеризованы аргументы «за» и «против» люстрационных практик. Обозначено, что среди про-люстрационных факторов наиболее распространенными являются: интерпретация люстрации как политического института, деятельность которого необходима для защиты нового режима как вначале трансформационных изменений, так и в процессе консолидации демократии, а также люстрации способствуют восстановлению справедливости и познанию истины о прошлом и настоящем. Указано, что аргументация «pro et contra» люстраций в научном дискурсе не имеет антагонистического содержания, при этом доминирующие позиции занимают факторы «pro». На практике же проявление обеих групп аргументов («pro et contra») обуславливается другими факторами: моделью люстрации, временем и местом ее проведения, конфигурацией политических элит и др.

Ключевые слова: люстрации; трансформации; правосудие переходного периода; научный дискурс; Центрально-Восточная Европа; постсоветское пространство

Постановка проблеми. Нові політичні практики змушують учених доповнювати, оновлювати, а інколи і корінним чином змінювати здавалось би непохитні наукові теорії. Ще п'ять, тим більш десять років тому фактично аксіоматичним було твердження, що люстрації можливі, доречні виключно на початку трансформаційних змін. Проте політичні процеси у Румунії, Грузії, Україні знов актуалізують питання люстрацій їх ролі у політичному розвитку країн, а також в цілому, піднімають проблему значення цього інституту для розвитку демократії, її консолідації в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЕ). Отже, вивчення наукового дискурсу люстрацій у контексті аргументів «pro et contra», на наш погляд, представляється актуальним щонайменше з двох причин: по-перше, проведенням «пізніх» люстрацій, зокрема, і в Україні; по-друге, надзвичайно високим ступенем контроверсійності українського публіцистичного дискурсу з цієї теми із домінуванням негативної оцінки значення та наслідків люстрації в країні.

Аналіз досліджень і публікацій. Пріоритет у вивченні люстрацій належить зарубіжним авторам (Р. Девід, А. Чарнота, Л. Стан, С. Хорне, Н. Леткі, А. Опалінська, П. Гжеляк, Я. Воленський, П. Гонтарчик, С. Ценкевич, П. Жачек, Я. Холінський, П. Блажек та ін.). Вітчизняні ж дослідження присвячені головним чином спробам здійснити люстраційні процедури в Україні (С. Шевчук, В. Кравчук, І. Орловська та ін.). В цілому науковий доробок з теми є достатньо різноманітним, дискусійним, багато питань і досі не мають остаточних відповідей. Суттєве місце серед проблем, що досліджуються, займає питання про роль (позитивну/негативну) люстрацій для політичного розвитку країн в процесі трансформаційних змін.

Публіцистичний же доробок, певною мірою цікавий, а також більш популярний, у цьому дослідженні не буде братися до уваги.

Мета статті – окреслити аргументи «за» і «проти» (pro et contra) люстрацій за допомогою політологічного аналізу наукового дискурсу теми.

Виклад основного матеріалу. Аргументи «за» люстрацію. Розглянемо більш детально чинники про-люстраційні, існуючі у сучасному науковому дискурсі. Фактор перший: люстрації – інструмент захисту новоствореного режиму («Pro1»). Слід зазначити, що загрози для країни визначаються дослідниками у двох основних контекстах: по-перше, небезпека, на початку трансформаційних змін від контрреволюції та реставрації недемократичних режимів («Pro1a»); по-друге, економічний, політичний, соціальний вплив на процеси трансформації та можливість шантажу, «дика люстрація» через збереження/відновлення номенклатурних мереж ancient regime («Pro1b»).

Чинник «Pro1a». Люстрації як політичний інститут необхідний для захисту країни на початку трансформаційних змін інтерпретують багато авторів (Є. Лезіна, Р. Девід, Е. Бланкербург та ін.). Зокрема, російська дослідниця Є. Лезіна підкреслює, що у Німеччині після подій «оксамитової революції» у суспільстві були розповсюджені чутки, що Служби безпеки СРСР готують реванш та різноманітні диверсії. Ці ж побоювання мали місце і серед опозиційних політичних еліт Німеччини, особливо після спроби перевороту ДКНС у серпні 1991 р. [3]. Проте, небезпеку реваншу та контрреволюції дослідники (зокрема, Р. Девід) [9] визнають за актуальну, як правило, на початку процесів трансформації і відповідно «ранні» за часом та «жорсткі» за змістом люстрації, як, наприклад, у Німеччині та Чехословаччині у цьому контексті розглядаються як ефективні, необхідні заходи безпеки для існування держави.

Чинник «Pro 1b». Люстрації для зменшення потенціалу різноманітних шантажів, «дика люстрація». Наступним аспектом про-

люстраційним у контексті фактичних загроз для держави є визнання за люстраціями, потенціалу мінімізувати небезпеку пов'язану із бажанням представників *ancient regime* зберегти свій вплив, статус і, відповідно, протистояти змінам. Зокрема, американська дослідниця Б. Джонсон наголошує про необхідність відсторонення осіб, які довели свою причетність до ідеології беззаконня, свавілля та насильства, що була базовим елементом післявоєнних соціалістичних режимів у країнах ЦСЄ [2]. Позитивний результат люстрацій у процесі ремонту посткомуністичної клітки та ослабленні її соціального/політичного/ економічного капіталу визнає польська дослідниця Н. Леткі [17]. Про факт, що однією з найбільших загроз для країн ЦСЄ та пострадянського простору була можливість потрапляння різного роду матеріалів (теки особисті, досьє) до іноземних спеціальних служб, пише С. Лезіна, зокрема особливо сильними такі побоювання були в країнах Балтії. І відповідно, політичні еліти цих країн для збереження національної незалежності та суверенітету обирали різноманітні обмежувальні закони у кадровій політиці, різновидом чого була і люстрація. Крім того, на думку Р. Девіда, інституалізація процесу люстрації допомагає мінімізувати негативні прояви «дикої люстрації» (проведення люстраційних акцій не у відповідності чи з порушеннями існуючого права, або взагалі без існуючої законодавчої бази в країні). Так, дослідник зазначає, що затягування із процесом інституалізації люстрації у Польщі (1989-1999 рр.) мало вплив і на підготовку закону, – з одного боку, був час для спостереження за досвідом інших країн та критичними зауваженнями від міжнародних структур, з іншого, можливість для виключення з цього процесу. У підсумку – в Польщі було прийнято такий закон (1999 р.), що мав складну процедуру, вузьку сферу застосування і мінімальні санкції [9, с. 391]. Польська дослідниця А. Опалінська також вважає, що затяжний період підготовки та прийняття закону у Польщі негативно вплинув на стабільність політичної сцени, – фактично майже кожен уряд постраждав від «дикої люстрації» [19, с. 217].

Отже, у науковому дискурсі наголошується на позитивному потенціалі люстрацій для формування нових демократичних інститутів під час трансформаційних змін, який визначається у мінімізації загроз національній безпеці країни як на початку так і в процесі змін. Найбільш ефективно у цьому контексті оцінюються результати німецької та чеської люстраційних моделей (А. Опалінська [19, с. 287, 289], А. Граєвський [12, с. 158], А. Чарнота, П. Жачек), які шляхом відсторонення представників політичної поліції та партійної номенклатури *ancient regime* суттєво оновили кадровий склад органів публічної влади, суддівської системи, медіа, освіти. Польська та угорська люстрації,

що передбачали інший підхід, а саме: фактичне «розділення влади» здебільшого мають критичні оцінки (А. Опалінська, П. Гжелак, Я. Воленський). Зокрема, А. Опалінська вважає, що польська люстрація призвела до того, що жертвою процесу стали не тільки люди (через постійні скандали – «дику люстрацію»), але й політичні інститути [19, с. 358], П. Гжелак, пише про люстрацію як «війну у вищих ешелонах влади» [13].

Серед наступних аргументів про люстраційних, на наш погляд, логічним є розглянути інтерпретацію люстрацій як політичного інституту, діяльність якого сприяє демократизації країни (чинник «Pro 2»). Молоді демократії були у небезпеці не тільки через потенціал представників «*ancient regime*» скерований на те, щоб зберегти/не допустити/мінімізувати зміни (чинник «Pro 16»). Інтеграція цих категорій в систему управління «новими режимами» розглядається сучасними дослідниками люстрацій, ще більш небезпечним явищем у символічному контексті. Позитивний зв'язок між процесами люстрації і демократизації підкреслюють Н. Леткі, Р. Девід, А. Чарнота та інші дослідники. Зокрема, Н. Леткі доводить, що люстрації позитивно впливають на повстання та функціонування демократичних інститутів [17, с. 546-547]. Згадуваний вже А. Чарнота також підкреслює, що, незважаючи на певні виклики, що спричиняють люстраційні практики, в цілому, вони сприяють процесу демократизації, зокрема зміцнюють легітимність нової влади і держави, посилюють її правовий характер, а також зміцнюють громадянську політичну культуру, через гострі дебати щодо люстрацій [8]. Що ритуал очищення влади є важливим для суспільства, також пишуть багато вчених (С. Лезіна, Н. Леткі, С. Хорне та інші), – «люди повинні побачити «політичне тіло очищеним», а люстрації допомагають у цьому, оскільки на символічному рівні визначають «ворога» (об'єкти люстрації) і надають їм лімінального статусу» [17, с. 541]. Оскільки процес демократизації є багатоаспектним, спробуємо окреслити специфіку основних кореляцій, визначених ученими, де люстрації позитивно впливають на якість демократії. Виділяються такі аспекти: а) люстрації та суспільна довіра (чинник «Pro 2а»); б) люстрації та корупція і бюрократія (чинник «Pro 2б»); в) люстрації та громадянська політична культура (чинник «Pro 2в»).

Чинник «Pro 2а». Люстрації та суспільна довіра. У сучасних наукових дослідженнях вивчається вплив люстрацій на різні види суспільної довіри, зокрема на суспільну довіру до політичних, соціальних інститутів (Л. Стан, Р. Девід, С. Чої), міжособистісну довіру (С. Хорне). Зокрема, Р. Девід та С. Чої у спільному дослідженні, присвяченому впливу різних моделей люстрацій на легітимність влади на прикладі Чехії, Польщі та Угорщини, доводять,

що всі люстраційні практики, незалежно від моделі, мали важливе символічне значення, для легітимності нової влади. У Чехії, заборона обіймати посади в органах публічної влади особам які працювали у політичній поліції, або партійних структурах за часів про-радянського режиму в країні на символічному рівні, на думку дослідників, була актом «жертвоприношення». Польська ж модель, зорієнтована на «прощення» представників *ancient regime*, при виконанні певних умов (визнанні факту праці/співпраці з політичною поліцією у період так званої народної демократії), і покарання тільки за приховування чи подання неправдивої інформації, окреслюється дослідниками, як ритуал «самопожертвування», завдяки якому особа може отримати шанс на моральне «очищення» та відновлення свого права на працю в органах влади. Навіть така «м'яка» люстрація, як в Угорщині, на символічному рівні сприяла стигматизації в очах громадськості окремих категорій населення (пов'язаних із попереднім режимом) [7, с. 1173-1174]. Проте, найбільший вплив люстрацій на легітимність влади було зафіксовано, якщо люстраційні практики передбачали метод «звільнення» представників *ancient regime* із нових владних структур (як у Чехії). Причому, цей результат був подібним для всіх моделей. І навпаки – угорська модель люстрації, заснована на оприлюдненні інформації, без винятку, не сприяла зростанню легітимності правлячих угруповань. У Польщі ж позитивний вплив люстрацій на зростання рівня суспільної довіри до органів влади було зафіксовано тільки у випадку, якщо зізнання у співпраці відбувалося раніше, ніж ця інформація ставала публічно доступною [7, с. 1194-1195].

Важливу роль люстрацій у процесі легітимізації нової влади зазначає і німецький дослідник Е. Бланкенбург. Автор вважає, що, незважаючи на вибір «західного» вектора розвитку (демократія та вільноринкова економіка), величезну допомогу з боку Заходу, цінності «західних демократій» не могли стати базою для легітимності нових режимів, через несприйняття їх суспільством, навіть у Східній Німеччині, яка фактично мала найменший вплив «реального соціалізму». Відповідно в країнах ЦСЄ шляхом розвитку було обрано, в першу чергу, – відновлення національної ідентичності і тільки вдруге – орієнтацію на західні цінності. Для посилення національної ідентичності, саме люстрації, автор розглядає, як інститут, що виконував функцію не тільки фактичного оновлення структур влади, освіти, медіа від представників «*ancient regime*», на яких вони трималися, але й символічну – уникаючи революційності, гласно засуджуючи недемократичні режими та діяльність їх бенефіціантів [1].

Якщо вплив люстрацій на легітимність влади у сучасному науковому дискурсі визна-

ється скоріше позитивним, то питання про зв'язок люстрацій та міжособистісною довірою у суспільстві є певною мірою не до кінця дослідженим і викликає запеклі дискусії. Зокрема, канадська дослідниця Л. Стан у своїх дослідженнях припускає, що люстрації, як і правосуддя перехідного періоду в цілому, сприяють зростанню довіри як між суспільством та державою, так і між громадянами. Міжособистісна довіра, в свою чергу, призводить до збільшення соціального капіталу, а також відродження сильного громадянського суспільства, здатного тримати державу у відповідальності за свої дії. У цьому контексті цікавим є дослідження американської дослідниці С. Хорне, яка, вивчаючи питання впливу люстрацій на суспільну довіру зазначає, що люстраційні процедури та заходи правосуддя перехідного періоду в цілому можуть підвищувати довіру до цільових соціальних інститутів, але, навпаки, мають негативний вплив на міжособистісну довіру у перехідних суспільствах [15].

Чинник «Про 26». Люстрації та корупція і бюрократія. Незважаючи на те, що аргумент про позитивний вплив люстрацій на зменшення рівня корупції й бюрократії у новій системі влади є достатньо розповсюдженим у науковій літературі з теми (Л. Стан, Дж. Моран, А. Чарнота [8, с. 326]), кореляція між люстрацією та корупцією і бюрократією, потребує додаткового вивчення, що визнає більшість дослідників. Разом з тим, нам відомо одне комплексне емпіричне дослідження проведене Ю. Нісевичем та П. Рожичем, в якому автори, вивчаючи це питання на прикладі 28 країн ЦСЄ та пострадянського простору зробили цікаві висновки: по-перше, кадрові люстрації є принципово важливими для відсторонення від управління номенклатури (соціальний феномен, породжений радянською системою), що була «носієм корупційних відносин та схем управління»; по-друге, кореляція між люстраціями та рівнем корупції в країнах ЦСЄ та пострадянського простору є позитивною, а саме 9 країн, де відбулась, хоч би часткова люстрація мають найнижчі показники корупції, і навпаки, група країн (12 держав, колишні члени СРСР), крім Грузії, де на момент проведення дослідження не було люстрацій, знаходяться в зоні високої корупції (індекс ІВК); по-третє, навіть часткова управлінська люстрація, як у Грузії позитивно впливає на зниження корупції [5].

Крім того, у сучасному науковому дискурсі існує низка робіт, в яких автори зазначають, що «пізні люстрації» відрізняються розширеним змістом, зокрема включають заходи не тільки по обмеженню доступу до управлінських структур працівникам політичної поліції та партійної номенклатури, але й інструменти для боротьби із корупцією та бюрократією [16].

Чинник «Про 2в». Люстрації та громадянська політична культура. Слід відзначити, що учені (А. Чарнота, Р. Девід, Н. Леткі та ін.)

схильні виділяти позитивний зв'язок між люстраційними практиками та формуванням політичної культури громадянського типу. Оскільки сама процедура проведення люстрацій майже у кожній країні супроводжувалась достатньо гострими дискусіями, в яких брали участь політики, науковці, журналісти. У ці дебати і обговорення залучались і суспільства, перш за все, за допомогою медіа, а також політичних акторів, які таким чином хотіли збільшити свій політичний капітал. Незважаючи, на певні цікаві гіпотези, цей вектор потребує подальших досліджень. Отже, другий про-люстраційний чинник («Pro 2») наукового дискурсу – люстрації, в цілому, незалежно від моделі, позитивно впливають на процеси демократизації країни. Зокрема, на початку трансформаційних змін люстраційні практики сприяють формуванню демократичних інститутів, через верифікацію, оприлюднення інформації та обмеження доступу до структур нової влади бенефіціантам недемократичних режимів у недавньому минулому. Така кадрова політика має позитивний вплив на процес формування інститутів. У тих країнах, де відбулися «пізні люстрації» вони також позитивно вплинули на процеси демократизації, зокрема сприяли консолідації політичного режиму, боротьбі із корупцією, бюрократією, тощо.

Чинник «Pro 3». Люстрації як інститут а) відновлення справедливості та б) пізнання правди.

Чинник «Pro 3a». Люстрації для відновлення справедливості. У сучасному науковому дискурсі одним із домінуючих підходів є інтерпретація люстраційних практик у контексті правосуддя перехідного періоду разом із кримінальними та адміністративними переслідуваннями, встановленням істини, відшкодуванням збитків та гарантуванням неповторення правопорушень. У цьому контексті мета люстрацій визначається як відновлення справедливості відносно осіб, які переслідувались за часів існування недемократичних про-радянських соціалістичних режимів у країнах ЦСЄ та пострадянського простору. Такого підходу у дослідженнях дотримуються Л. Стан, С. Хорне, Н. Недельські, Р. Девід, М. Кротошинський та інші. Як зазначає Р. Девід, спроби відновити справедливість у кожній країні ЦСЄ були різні, – найбільш радикальний підхід проведення кадрової політики у публічних органах влади, освіти, медіа було реалізовано у Чехії та Німеччині. Люстраційне законодавство, прийняте у цих країнах, обмежувало доступ до публічної сфери представникам *ancient regime*, на відміну від Угорщини, де люстрація здійснювалась у такий спосіб, що не передбачалось ніяких санкцій до осіб, які у минулому співпрацювали/працювали в органах політичної поліції чи партійних структурах, а відповідно, на думку ученого, це означало включення «старої політичної еліти» в структури нової влади. У Поль-

щі люстрація відбувалась як «примирення», шляхом надання можливості бенефіціантом недемократичних режимів у минулому публічно визнати факт праці/співпраці [4] у політичній поліції отримати шанс на роботу у системі державного управління. Ефекти від люстрацій (як правосуддя перехідного періоду) також були різними. Зокрема, вивчаючи результати реалізації правосуддя перехідного періоду у Чехії Р. Девід зазначає, що через 20 років ця політика в цілому позитивно оцінювалась чеським суспільством (більше 50%). За найбільш успішні заходи чехи визнали програми по реституції власності, реабілітації жертв, надання їм фінансової компенсації, а також конфіскацію майна Комуністичної партії. Разом з тим, реалізація політики покарання, шляхом відсторонення працівників таємної поліції та партійної номенклатури, а саме люстрація, визнавалась чеським суспільством, як менш вдаля [10].

Чинник «Pro 3b». Люстрації для пізнання правди. Широке трактування люстрацій у сучасному науковому дискурсі передбачає три складові цього поняття: скринінг, виключення/включення (чи інше визначення – часткового обмеження) доступу до публічних посад у новій державі окремим категоріям осіб, а також розкриття та оприлюднення, інформації про минуле [4]. Причому, минуле трактується широко, а саме люстрації передбачають інформування суспільства «і про жертв, і про катів» (вислів належить С. Хантінгтону). Тобто, як зазначає, згадувана вже Б. Джонсон, люстрації, по-перше, забезпечують право людини пізнати правду про себе у минулому, по-друге, дізнатися все про діяльність тих, хто прагне бути їхніми лідерами, по-третє, переконатися, що ці керманичі, поводитися гідно, а саме – чи «урядовець або кандидат на високу посаду говорив неправду про свою діяльність чи співпрацю в минулому та чи не говорив він неправди про поведінку інших; чесні вибори мають бути вільними від затаєної інформації та наклепів, і процес люстрації може відіграти в цьому дуже важливе значення» [2].

Режими в країнах ЦСЄ трималися на масових політичних партіях (наприклад, Польська об'єднана робітничка партія (PZRP), Соціалістична єдина партія Німеччини (SED), Комуністична партія Чехословаччини (KSC) тощо), а також політичній поліції (Штазі у Німеччині, СБ у Польщі, СтБ у Чехії тощо) відповідно пізнання всієї правди було можливим через відкриття партійних архівів та архівів політичної поліції. Першою проблемою на цьому шляху було збереження документів, а потім уже вирішення питання про доступ до них. Слід зазначити, що різні спроби ліквідації, приховування документів служб безпеки та партійної номенклатури фіксують дослідники у різних країнах ЦСЄ. Більш того, самі представники *ancient regime* інколи відкривають «скриньку Пандори». Як це було нещодавно у Польщі (лютий

2016 р.), коли вдова генерала Ч. Кіщака пропонує Інституту Національної пам'яті (ІНП) придбати теку, що приховувалася в її будинку, зміст якої, евентуально може свідчити про агентурне минуле Президента Л. Валенсі. На сьогодні графологічна процедура ще триває [11], як і бурхлива дискусія (не тільки наукова, але й політична, суспільна) щодо постаті, діяльності Президента Л. Валенсі у 1970-1980 рр. Думки істориків поділились, сам Л. Валенси категорично заперечує факт співпраці [14; 20].

На наш погляд, спільне знищення матеріалів політичної поліції та партійного апарату є певним об'єднуючим фактором для більшості процесів політичних трансформацій у ЦСЄ. Зокрема, про цей факт наводять переконливі докази дослідники у Німеччині, Чехії, Польщі. Так, у Східній Німеччині, як зазначає польський історик А. Граєвський, між 5 грудня 1989 р. і 15 січня 1990 р. було знищено близько півмільйона сторінок документів, сталося це після відхилення пропозиції прем'єр-міністра Х. Модрова про лагідну трансформацію Штазі (Державне міністерство безпеки НДР), але разом з тим погодження опозиції на ліквідацію окремих документів головного управління розвідки [12, с. 157]. Такий же процес відбувався і в Чехії – за інформацією Я. Башти координатора у питаннях спеціальних служб в уряді М. Земана, військова розвідка почала знищувати документи ще у 1988 р. Процес же масової ліквідації матеріалів у Чехії також відбувався від грудня 1989 р. до січня 1990 року, – було знищено 50 тис. справ, краще збереглися реєстраційні матеріали [12, с. 161]. У Польщі ліквідація документів також мала місце, як зазначає польський дослідник П. Гжелак значна частина архівів СБ (Служби Безпеки) була знищена у період між червнем 1989 р. (контрактів вибори до сейму) і квітнем 1990 р. (ліквідація СБ) [13, с. 17]. Про ліквідацію архівів СБ та Польської об'єднаної робітничої партії були переконані також багато інших учених і політиків, цей факт підтвердила і «комісія Міхніка» [21, с. 39-40]. Крім того, як зазначає польський дослідник Я. Воленський, у польському суспільстві у той час взагалі домінувала думка, що знищення архівів та гальмування процесу люстрації було частиною компромісу між владою та опозицією, досягнутому ще під час таємних переговорів до засідань «круглого столу» у Магдаленці під Варшавою [21, с. 34].

У питанні відкриття архівів, на що слушно звертає увагу польський історик А. Граєвський, важливо розуміти, що серед опозиційної еліти на початку трансформаційних змін взагалі не існувало усвідомленої позиції, що робити із теками (досє політичної поліції). Яскравим підтвердженням цього є епізод, який згадував Й. Гаук, а саме, коли 4 грудня 1989 р. демонстранти захопили будинок Штазі в Ерфурті їх лідер М. Бучнер зателефонував до відомої дис-

идентки та художниці Б. Бохлей у Берлін із питанням: «Ми, у середині будинку, що нам робити далі?». І отримав відповідь: «Це дуже просто, – кожен бере свою теку під пахи і йде додому» [18, с. 22]. Пізніше у процесі трансформації в кожній країні ЦСЄ були суперечливі дискусії щодо відкриття архівів таємної поліції і партійної номенклатури та надання доступу до них. І тільки у Німеччині цей процес відбувся фактично на початку: у грудні 1991 р. було створено Федеральне управління у справах Служби Безпеки колишньої НДР (Управління Й. Гаука), що повинно було виконувати архівну, освітню та люстраційну функції. І відповідно доступ до документів, перш за все, отримали жертви безправних дій Штазі, а також журналісти [12, с. 158]. У Чехії, Словаччині, Польщі цей процес затягнувся. Зокрема, у Польщі, тільки після прийняття люстраційного закону у 1997 р., а також створення ІНП у 1998 р. громадяни, які мали статус постраждалих, отримали право доступу до своїх тек, що зберігалися в ІНП. У 2004 р. це стало можливим і для науковців, журналістів, але після публікації, так званого «списку Вільдштейна» (назва від прізвища її автора публіциста газети «Rzecz Pospolita» (укр. «Річ Посполита») Б. Вільдштейна (Bronisław Wildstein)), доступ до архівів ІНП журналістам було закрито.

Отже, про-люстраційна аргументація у науковому дискурсі теми є змістовно різноманітною, зокрема включає і політичні, і правові, і моральні аспекти, а також враховує можливість пізніх люстраційних практик. Разом з тим, всі чинники «про» скеровані, головним чином, на захист та покращення якості демократії, незважаючи, на те, що домінуючим підходом у дослідженні люстрацій є концепція правосуддя перехідного періоду мета якої – забезпечити справедливість відносно осіб безпідставно засуджених у минулому. Тобто, на сучасному етапі, у науковому дискурсі необхідність проведення люстрацій визначається, головним чином, для інституційного та ціннісного встановлення, захисту та функціонування демократії. І хоча серед чинників «про» певне місце займає аргумент – «люстрації для відновлення справедливості та правди», окреслюється він, скоріше як правова функція демократичного політичного режиму.

Аргументи «проти» люстрації. Контр-люстраційні аргументи також існують у науковому дискурсі. Розглянемо їх більш детально. Чинник «Contra 1». Люстрації як обмеження прав людини. Особливо гостро критика люстрацій у правовому контексті лунала у період «ранніх люстрацій». Як правило, науковці, за фахом юристи, підкреслювали, що люстрації це процеси: а) ретроактивного правосуддя, тобто засуджують діяння/факти, що відбувалися у минулому; б) передбачають встановлення колективної провини; в) дискримінують певну категорію осіб [7, с. 1175].

Проте, суттєвий вплив на послаблення цієї позиції мали документи, прийняті міжнародними організаціями щодо подолання наслідків тоталітарного минулого, зокрема Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1096 (1996) «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» (Resolution № 1096 (1996). «On measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems» та № 1481(2006) «Про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» (Resolution № 1481 (2006). «Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes») та рішення Європейського суду з прав людини у різних країнах [6], в яких, в цілому, зазначалось, що закони про люстрацію самі по собі не порушують права людини, більш того, демократії мають право на захист від впливів тоталітарних режимів.

Чинник «Contra 2». Люстрації спричиняють негативні політичні, соціальні наслідки. Оскільки у більшості наукових досліджень з теми основним про-люстраційним аргументом виділяється необхідність проведення люстрацій для захисту та якості демократії у процесі трансформації відповідно учені припускають та емпірично перевіряють чинники контр-люстраційні. Серед негативних наслідків найчастіше визначаються а) політизація люстрації та використання цієї теми для боротьби із політичними опонентами, як наслідок деєстабілізації політичної сцени, через скандали, шантаж (чинник Contra 2a). Про прояв цього чинника у Польщі зазначає А. Опалінська підкреслюючи, що фактично кожний уряд Польщі «страждав» від люстрації, а дискусія на цю тему була настільки політизована і медіатизована, що завадило змістовному обговоренню у суспільстві [19, с. 217]. Крім того, учені допускають, що люстрації можуть спричинити б) зниження рівня довіри (політичної, суспільної) (чинник Contra 2b). Вище вже згадувалось дослідження С. Хорне, де авторка емпіричним шляхом довела, що кореляція між люстраціями та політичною довірою є позитивною, негативний прояв люстраційних практик має місце на рівні суспільної (міжособистісної) довіри. У цілому, домінуючим є переконання, що рівень прояву контр-люстраційних чинників у кожній країні ЦСЄ та пострадянського простору обумовлюється іншими факторами, зокрема моделлю люстрації, часом її проведення, способом переходу (переговорний/революційний), рівнем репресивності попереднього режиму та конфігурацією політичних сил після падіння прорадянських режимів тощо.

Чинник «Contra 3». Люстрації як процеси анти-моральні. Контр-аргументація заснована на моральних позиціях існує у науковому дискурсі, але згадується, вона, як правило, при аналізі люстраційних дебатів, що відбувалися

в країнах ЦСЄ та пострадянського простору. Зокрема, окреслюючи специфіку люстрації у Польщі, учені (А. Граєвський, А. Опалінська, П. Гжелак та інші) зазначають, що серед опозиційних політичних еліт під час розмов «при окрогломому столі» домінуючою була анти-люстраційна позиція, що базувалась на аргументі «ми не такі як вони», що й стало основою для політики «грубої риски» (чинник «contra 3a»). Формально це означало початок «нового політичного життя», а фактично акцентувало продовження «старих традицій». Польський учений А. Дудек, взагалі окреслив процес трансформації у Польщі терміном «регламентована революція», тобто фактичне збереження представниками «ancient regime» своїх позицій у державі. Крім чинників, «ми інші і кращі, та не будемо робити як вони», також існувала аргументація, що в умовах прорадянських політичних режимів більшість суспільства була під тиском вимушена, чи/і за певні преференції пристосовувалась до ситуації і йшла на співпрацю (чинник «contra 3b»). Також були побоювання, що через некомплектність архівів, люстрації можуть торкнутися невинних осіб, які будуть несправедливо засуджені (чинник «contra 3v»). Про чинник архівів, вже згадувалось у цій статті у контексті аргументів «pro».

Отже, науковий дискурс з теми диспонує і контр-люстраційною аргументацією, вона включає також і правові, і соціально-політичні, і моральні аспекти. Найбільші негативні наслідки учені передбачають від люстрацій для соціально-політичної ситуації, причому зазначається, що рівень її прояву залежить, а відповідно, може посилюватися, і навпаки нівелюватися іншими чинниками, моделлю люстрації, часом її проведення, умовами реалізації тощо.

В цілому, контр-аргументи у науковому дискурсі не розглядаються настільки вагомими, щоб обґрунтовувати необхідність проведення люстрацій, принаймні, авторці цієї статті, на сьогодні невідомо таких наукових досліджень. Більш того, все більше підтверджень набуває наукова гіпотеза, що люстрації є ефективним, необхідним інститутом не тільки на початку трансформації, але із часом, їх значення для консолідації демократії є також важливим.

Висновки. Здійснений аналіз наукового дискурсу із теми люстрацій в країнах ЦСЄ дозволяє зробити такі загальні висновки.

По-перше, дискусія «pro et contra» люстрацій у країнах ЦСЄ та пострадянського простору займає суттєве місце у сучасних дослідженнях з теми. Разом з тим вона не має антагоністичного характеру, а про-люстраційна аргументація є домінуючою.

По-друге, значна більшість авторів на сьогодні переконана у позитивному впливі люстрацій на процеси трансформації, в цілому, та на становлення і покращення якості демократій зо-

крема, що емпірично і доводить у своїх дослідженнях.

По-третє, найбільш розповсюдженими та обґрунтованими на сьогодні є три чинники «pro». Люстрація як інструмент захисту новоствореного режиму (чинник «pro 1»). Виділяються два основних аспекти загроз: а) на початку трансформаційних змін можливість контрреволюції та реставрації недемократичних режимів («pro 1a»); б) небезпека від збереження/відновлення старих номенклатурних мереж, їх економічний, політичний, соціальний вплив на процеси трансформації, а також потенціал для шантажу та «дикої люстрації» («pro 1b»). Люстрації – політичний інститут діяльності якого сприяє демократизації країни (чинник «pro 2»). Окреслюються три базові аспекти, де люстрації мають позитивне значення: а) на політичну довіру («pro 2a»); б) на рівень корупції й бюрократії («pro 2b»); в) на формування громадянської політичної культури

(чинник «pro 2в»). Крім того, люстрації сприяють відновленню справедливості («pro 3a») та пізнанню правди (чинник «pro 3б»).

По-четверте, аргументація «contra» включає такі чинники. Люстрації як обмеження прав людини (чинник «contra 1»). Люстрації спричиняють негативні політичні, соціальні наслідки (чинник «contra 2»). Серед них домінуючими є: а) політизація люстрації та використання цієї теми для боротьби із політичними опонентами, як наслідок – дестабілізація політичної сцени через скандали, шантаж (чинник contra 2a); б) зниження рівня суспільної довіри (чинник contra 2b). Люстрації – процес анти-моральний (чинник contra 3b).

По-п'яте, у науковому дискурсі домінує положення, що у кожній країні прояв аргументації «pro et contra» має різні масштаби і значення, і це залежить від специфіки люстраційних практик (моделі, часу проведення, умов, тощо).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бланкенбург Э. Люстрация и «отлучение от профессии» после падения восточногерманского тоталитарного режима / Э. Бланкенбург // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 4. – С. 29-36.
2. Джонсон Б. Контрверзи люстрації / Б. Джонсон // [Часопис «Критика»]: Електронна версія журналу. – 2005. – № 11 (97). – Режим доступу: <http://m.krytyka.com/ua/articles/kontroverzy-lyustratsiyi>.
3. Лезина Е. Разница подходов к расчету с коммунистическим прошлым [Электронный ресурс] / Е. Лезина // Уроки истории XX век: Электронный журнал. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/node/52827>. Дата звернення: 30.08.2016.
4. Міненкова Н. Люстрація як наукова проблема сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень / Н. Міненкова // European political and political and law discourse. – 2016. – Vol. 3, № 4. – Р. 90-98.
5. Нисневич Ю. Люстрация как инструмент противодействия коррупции / Ю. Нисневич, П. Рожич // Полис. Политические исследования. – 2014. – № 1. – С. 109-130.
6. Практика органів конституційної юрисдикції та Європейського суду з прав людини з питань люстрації (продовження) // Вісник Конституційного суду України. – 2015. – № 3. – С. 120-130.
7. Choi S. Lustration Systems and Trust: Evidence from Survey Experiments in the Czech Republic, Hungary, and Poland / S. Choi, R. David // American Journal of Sociology. – 2012. – Vol. 117, № 4. – P. 1172-1201.
8. Czarnota A. Lustration, Decommunisation and the Rule of Law / A. Czarnota // Hague Journal on the Rule of Law. – 2009. – № 1. – P. 307-336.
9. David R. Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001) / R. David // Law and Social Inquiry. – 2003. – Vol. 28, № 2. – P. 387-439.
10. David R. Twenty Years of Transitional Justice in the Czech Lands / R. David // Europe-Asia Studies. – 2012. – Vol. 64, № 4. – P. 761-784.
11. Efekty prac grafologa, który porównuje podpisy z teczki TW Bolka z pismem Lecha Wałęsy, poznamy pod koniec roku.: Regime to access: http://wiadomosci.wp.pl/kat,1329,title,Efekty-prac-grafologa-ktory-porownuje-podpisy-z-teczki-TW-Bolka-z-pismem-Lecha-Walesy-poznamy-pod-koniec-roku,wid,18489960,wiadomosc.html?tid=117a86&_tictsn=3 (in Polish).
12. Grajewski, A., 2013. Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania. Pamięć i sprawiedliwość. 2 (22). 153-182 (in Polish).
13. Grzelak, P., 2005. Wojna o lustrację. 251 (in Polish).
14. Historycy:teczka Wałęsy na pewno autentyczna, ale pismo może być nie jego. Regime to access: <http://www.pap.pl/aktualnosci/news,500821,historicy-teczka-walesy-na-pewno-autentyczna-ale-pismo-moze-byc-nie-jego.html> (in Polish).
15. Horne, C., 2014. Lustration, Transitional Justice, and Social Trust in Post-Communist Countries. Repairing or Wrestling the Ties that Bind? Europe-Asian Studies. 66. 225-254.
16. Horne, C., 2015. Silent Lustration: Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania. Problems of Post-Communism. 62. 131-144.
17. Letki, N., 2002. Lustration and Democratisation in East-Central Europe. Europe-Asian Studies. 54. 4. 529-552.
18. Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiędzy „Grubą kreską” i dekomunizacją – doświadczenie Polski i Niemiec. 2001. 422 (in Polish).
19. Opalińska, A., 2012. Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania. 441.

20. Post 04.08.2016. Oficjalna personalna strona L. Wałęsy.: Regime to access: <https://web.facebook.com/lech-walesa/posts/1130245840354893> (in Polish).
21. Woleński, J., 2007. Lustracja jako zwierciadło. 226 (in Polish).

Стаття надійшла до редакції 17.08.2016

REFERENCES:

1. Blankenburg, E., 1999. Lustracja i «otluczenie ot professii» posle padenia vostochnogermanskogo totalitarnogo rezhyma [Lustration and «separation from the profession after» the fall of the East German totalitarian regime]. Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropejskoe obozrenie. 4. 29-36 (in Russian).
2. Dzhonson, B., 2005. Kontroverzy lustracji [Lustration controversy]. Czasopis «Krytyka». Regime to access: <http://m.krytyka.com/ua/articles/kontroverzy-lyustratsiyi> (in Ukrainian).
3. Lezina, E., 2015. Raznica podhodu k raschetu s komunisticheskim proshlym [The difference of approaches to the calculation of the communist past]. Elektronny zurnal. Uroki istorii XX vek. Regime to access: <http://urokiistorii.ru/node/52827> (in Russian).
4. Minenkova, N., 2016. Lustracja jak naukova problema suczasnyh zarubiznyh ta vitchyznyanyh doslidzhen [Lustration as the scientific problem of the modern foreign and domestic research]. European political and political and law discourse. 3. 4. 90-98 (in Ukrainian).
5. Nisnevich, Y., Roznych P., 2014. Lustracja kak instrument protivodejstvia korupcii [Lustration as a tool for combating corruption]. Polis. Politicheskie issledovania. 1. 109-130 (in Russian).
6. Praktika organiv konstitucijnoi yurysdykciji ta Evropejskogo sudu z prav ludyny z pytan lustracji (prodovzhennia). [The practice of constitutional jurisdiction and the European Court of Human Rights on lustration] 2015. Visnyk Konstitucijnogo sudu Ukrainy. 3. 120-130 (in Ukrainian).
7. Choi, S., David R., 2012. Lustration Systems and Trust: Evidence from Survey Experiments in the Czech Republic, Hungary, and Poland. American Journal of Sociology. 117(4). 1172-1201.
8. Czarnota, A., 2009. Lustration, Decommunisation and the Rule of Law. Hague Journal on the Rule of Law. 1. 307-336.
9. David, R., 2003. Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001). Law and Social Inquiry, 28(2). 387-439.
10. David, R., 2012. Twenty Years of Transitional Justice in the Czech Lands. Europe-Asia Studies. 64(4). 761-784.
11. Efekty prac grafologa, który porównuje podpisy z teczki TW Bolka z pismem Lecha Wałęsy, poznamy pod koniec roku.: Regime to access: http://wiadomosci.wp.pl/kat,1329,title,Efekty-prac-grafologa-ktory-porownuje-podpisy-z-teczki-TW-Bolka-z-pismem-Lecha-Walesy-poznamy-pod-koniec-roku,wid,18489960,wiadomosc.html?tid=117a86&_tictsrn=3 (in Polish).
12. Grajewski, A., 2013. Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania. Pamięć i sprawiedliwość. 2 (22). 153-182 (in Polish).
13. Grzelak, P., 2005. Wojna o lustrację. 251 (in Polish).
14. Historycy:teczka Wałęsy na pewno autentyczna, ale pismo może być nie jego. Regime to access: <http://www.pap.pl/aktualnosci/news,500821,historycy-teczka-walesy-na-pewno-autentyczna-ale-pismo-moze-byc-nie-je-go.html> (in Polish).
15. Horne, C., 2014. Lustration, Transitional Justice, and Social Trust in Post-Communist Countries. Repairing or Wrestling the Ties that Bind? Europe-Asian Studies. 66. 225-254.
16. Horne, C., 2015. Silent Lustration: Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania. Problems of Post-Communism. 62. 131-144.
17. Letki, N., 2002. Lustration and Democratisation in East-Central Europe. Europe-Asian Studies. 54. 4. 529-552.
18. Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiędzy „Grubą kreską” i dekomunizacją – doświadczenie Polski i Niemiec. 2001. 422 (in Polish).
19. Opalińska, A., 2012. Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania. 441.
20. Post 04.08.2016. Oficjalna personalna strona L. Wałęsy.: Regime to access: <https://web.facebook.com/lech-walesa/posts/1130245840354893> (in Polish).
21. Woleński, J., 2007. Lustracja jako zwierciadło. 226 (in Polish).

Міненкова Наталія Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Адреса: 04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2

Minenkova Natalia Y. – PhD in historical sciences, associate professor
National university of Kyiv-Mohyla academy
Address: 2, Hryhori Skovoroda Str., Kyiv, 04655, Ukraine
Email: minyenkova@gmail.com

Миненкова Наталия Евгеньевна – кандидат исторических наук, доцент
Национальный университет «Києво-Могилянська академія»
Адрес: 004655, Киев, ул. Г. Сковороды, 2